

Idea ochrony zabytków w działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego

Stulecie opieki nad zabytkami w ruchu krajoznawczym jest okazją do istotnych refleksji nad naszym stosunkiem do dziedzictwa narodowego. Jaki był stosunek organizacji turystycznych do opieki nad zabytkami wówczas, na początku wieku XX, jak odnoszono się do zabytków 50 lat temu, jaka jest sytuacja w opiece nad zabytkami dzisiaj?

Pięćdziesięciolecie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego uczczono na zebraniu jubileuszowym w dniach 2 i 3 grudnia 1956 r. Wiceprezes Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego, Stefan Jarosz, w przemówieniu powitalnym stwierdził:

Widzimy tu wybitnych przedstawicieli nauki, których ofiarna praca sprawiła, że PTK miało poważny dorobek naukowy w publikacjach i badaniach naukowych, jak i na polu muzealnictwa regionalnego.

Widzimy tu działaczy, którzy przez długie lata zbierali materiały do inwentaryzacji zabytków przeszłości, swojszczyzny i przyrody – i którzy heroiczne boje staczali o ich obronę¹.

Ten wątek walki o polskie zabytki prowadzony przez Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, eksponowany w pierwszych latach działalności PTTK zasługuje na uwagę. Stanowi dowód, że schematycznych sądów w tej dziedzinie Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze nie zdołało zatracić. Oznacza bowiem krytyczną ocenę stanu polskiego dziedzictwa pod zaborami, jak również wielkie poświęcenie tych, którzy podejmowali się jego ratowania i ochrony. To, że ich zauważono jako wielce zasłużonych i oddanych dla całego Towarzystwa, dla sprawy krajoznawstwa, świadczyło o uznaniu tej problematyki jako zadania szczególnie ważnego i priorytetowego. Dziś jeszcze utrzymujemy te priorytety w działalności krajoznawczej, ale zainteresowanie tą problematyką wyraźnie maleje. Maleje wśród członków Towarzystwa. Warto więc prześledzić rozwój idei opieki nad zabytkami w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym, aby wskazać zadania dla tej działalności Polskiemu

¹ *Pamiętnik jubileuszowy w 50. rocznicę założenia Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze, Warszawa 1958, s. 8.

Towarzystwu Turystyczno-Krajoznawczemu, aby przypomnieć ogromne zasługi Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego dla polskiej kultury i nauki, dla rozwoju teorii ochrony zabytków w Polsce.

Twórcy Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego traktowali opiekę nad zabytkami jako podstawowe zadanie programowe, uznając, iż zachowanie narodowego dziedzictwa stanowi warunek rozwoju nie tylko działalności turystycznej, ale przede wszystkim patriotycznej. Ten założony stosunek do zabytków trafnie oddawały słowa Aleksandra Janowskiego zanotowane 70 lat temu, jako dowód fascynacji krajoznawców ruinami Ogrodzieńca: *A tę opiekę [nad ruinami Ogrodzieńca], a raczej to poczucie miłości i dumy można i trzeba wskrzeszać w milionach, które muszą znać swój kraj*². Przypomnił je Andrzej Wasilewski podczas inauguracji obchodów 100-lecia krajoznawstwa polskiego w województwie lubelskim. Wypowiedzi te świadczą o tym, iż Polskie Towarzystwo Krajoznawcze chciało rozwinąć idee opieki nad zabytkami wśród najszerszych rzesz społeczeństwa.

W jaki sposób próbowano wcielić w życie te bardzo trudne do realizacji zadania? Pierwsze decyzje Zarządu Towarzystwa wskazują wyraźnie, że głównym jego zadaniem było realizowanie zapisów statutowych, zgodnie z którymi Polskie Towarzystwo Krajoznawcze ma na celu:

- 1) *Zbieranie wiadomości dotyczących krajoznawstwa polskiego.*
- 2) *Gromadzenie danych naukowych: geograficznych, fizjograficznych, antropologicznych, etnograficznych, statystyczno-ekonomicznych, archeologicznych oraz związanych z historią sztuki, dotyczących ziem polskich i krajów przyległych, historycznie lub geograficznie z nimi związanych.*
- 3) *Szerzenie wśród ogółu, a szczególnie wśród młodzieży, wiadomości, dotyczących krajoznawstwa polskiego [...]*³

Dla realizacji tych celów w statucie przewidziane zostały następujące formy działania:

- 1) *Organizuje [Towarzystwo] wycieczki po kraju, prowadzone przez specjalistów poszczególnej gałęzi krajoznawstwa.*
- 2) *Urządza wycieczki i ekskursje dla młodzieży i Członków Stowarzyszenia do miejscowości godnych uwagi z jakichkolwiek względów.*
- 3) *Gromadzi wszelkie zbiory, dotyczące fizjografii, folkloru, archeologii, etnografii, przemysłu, sztuki i t.d.*
- 4) *Zakłada i utrzymuje bibliotekę, poświęconą krajoznawstwu i gałęziom wiedzy związanym z krajoznawstwem.*
- 5) *Urządza odczyty i konferencje z dziedziny krajoznawstwa.*
- 6) *Organizuje wykłady, dotyczące sposobu badań, organizowania wycieczek, robienia zdjęć fotograficznych, kolekcjonowania okazów przyrodniczych.*
- 7) *Otwiera pracownie do badań i doświadczeń.*
- 8) *Tworzy Sekcje lub Oddziały prowincjonalne.*
- 9) *Urządza wystawy krajoznawczo-naukowe.*

² A. Janowski, *Na 30-lecie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, „Ziemia” 1936.

³ *Ustawa Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, Warszawa 1906.

10) Posiada Korespondentów w kraju lub za granicą.

11) Wydaje czasopismo, poświęcone krajoznawstwu polskiemu.

12) Roztacza opiekę nad zabytkami sztuki, pamiątkami historycznymi i osobliwościami przyrodniczymi w kraju⁴.

Wystawy etnograficzne, fotograficzne, wycieczkowe, kartograficzne, przyrodnicze, organizowane przez Towarzystwo, zapoznawały mieszkańców stolicy i Kraju z pięknem i bogactwami Ojczyzny, a Muzea Krajoznawcze ocaliły od zagłady niejeden zabytek sztuki i kultury⁵ – stwierdzono na łamach „Ziemi” z 1911 r.

Należy zauważyć, że pierwsze przewodniki krajoznawcze wydane przez Polskie Towarzystwo Krajoznawcze nie przypadkowo dotyczyły takich zabytkowych miejscowości i obiektów, jak: Druskienniki, Częstochowa, Kamieniec Podolski, Gdańsk, Warszawa, Piotrków, Sulejów, katedra warszawska⁶. Te przewodniki, a także mapy bądź plany trasy wycieczkowej otrzymywali często wszyscy uczestnicy. Także wszechstronne przygotowania do wypraw turystycznych torowały drogę do poznania ziemi ojczystej, jej zabytków i przyrody. Przewodniki były wydawane nie tylko przez centralę, ale również oddziały Towarzystwa.

W połowie lat dwudziestych XX w. Oddział Warszawski PTK rozpoczął wydawanie „Biblioteki wycieczkowej”. Wśród pierwszych tomów tego wydawnictwa znalazły się następujące opracowania: *Wycieczka do Czerska*, *Wycieczka do Otwocka*, *Wycieczka do Żelazowej Woli*, *Wycieczka do Kazimierza i Puław*⁷. Popularyzowano w ten sposób nie tylko zabytki, ale wybitne postacie związane z historią Polski, z kulturą i ze sztuką.

Chociaż ze zrozumiałych względów wycieczki stanowiły podstawową formę popularyzacji zabytków, to niezwykle ważnym elementem tej działalności było organizowanie muzeów krajoznawczych oraz fotografowanie i opisywanie zabytków, które zamieszczano nie tylko w „Ziemi”, w „Roczniku PTK”, ale też w licznych monografiach. O kierunku tej pracy decydował również fakt, iż patronami PTK-owskiej działalności były takie postacie, zasłużone dla ochrony zabytków, jak: Stanisław Staszic, Oskar Kolberg, Wojciech Jastrzębowski czy Tytus Chałubiński⁸.

Bardzo ważnym obszarem działalności Towarzystwa było gromadzenie dokumentacji fotograficznej wszystkich ziem polskich. Szerokie wykorzystanie tego nowoczesnego środka technicznego i artystycznego, uzupełniającego opisywanie kraju, było zasługą Towarzystwa. Fotografowie krajoznawcy dokumentowali piękno zabytków oraz walory krajobrazowe i przyrodnicze. Do pierwszej wojny światowej wykonanych zostało około 15 tysięcy klisz i odbitek oraz ponad 10 tysięcy sztuk przezroczy⁹. Fotografie ilustrowały większość publikacji wydawanych przez centralę i oddziały Towarzystwa. Do 1916 r. Polskie Towarzystwo Krajoznawcze wydrukowa-

⁴ Tamże.

⁵ „Ziemia” 1911, nr 2, s. 563.

⁶ S. Lenartowicz, *Historia PTK [w:] Pamiętnik Jubileuszowy w 50. rocznicę założenia Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, Warszawa 1958, PTTK, s. 15.

⁷ T. Maczubski, *Z dziejów turystyki w Warszawie*, Warszawa 2003, s. 27.

⁸ F. Midura, *Spoleczna opieka nad zabytkami na ziemiach polskich do 1918 roku*, Warszawa 2004, s. 240.

⁹ A. Janowski, *Garść wspomnień*, „Ziemia” 1930/1931, nr 15, s. 338.

ło pocztówki w nakładzie 835 tysięcy egzemplarzy, w tym znaczna część przedstawiała zabytki¹⁰.

Wydawnictwa PTK odgrywały ważną rolę w programie Towarzystwa i w popularyzowaniu idei opieki nad zabytkami. Wysoki poziom reprezentowały czasopisma wydawane od 1910 r. Były to „Ziemia”, wraz z dodatkiem „Wiadomości Konserwatorskie”, oraz „Pamiętnik Fizjograficzny”, stanowiące do dziś poszukiwane źródło informacji i cenny materiał do badań krajoznawczych. Naukowy charakter miały opracowania monograficzne dotyczące niemal wszystkich regionów Polski i wybranych zabytków. Przygotowywali je znakomici uczeni, na przykład opracowania historyczne – S. Kutrzeba, archeologiczne – R. Jakimowicz, geologiczne – J. Samsonowicz, geograficzne – W. Nałkowski, etnograficzne – Z. Gloger i A. Chętnik, przyrodnicze – J. Kołodziejczyk. W związku z upamiętnieniem 100. rocznicy urodzin Oskara Kolberga podejmowano starania o wydanie jego dzieł znajdujących się w rękopisach¹¹. Znaczną część wydawnictw stanowiły przewodniki A. Janowskiego, M. Orłowicza i wielu innych autorów. Przeważały wycieczki po Warszawie, ale były także po kraju lub po poszczególnych regionach, w tym także po Śląsku, Pomorzu i Kaszubach. Ich cechą było gorące umiłowanie Ojczyzny i literacka forma, której wzorem była twórczość Członka Honorowego PTK – Stefana Żeromskiego¹².

Niekiedy jednak ich poziom naukowy był dyskusyjny, a nawet trudny do zaakceptowania, jak chociażby dowodzenie Mieczysława Orłowicza o wyższości zabytków Gdańska nad zabytkami Krakowa¹³.

Wszystkim działaczom przyświecały te same cele, które były bliskie całemu ruchowi regionalnemu, wszystkim ówczesnym krajoznawcom, a które w najbardziej lapidarny sposób sformułował jeden ze współtwórców tego ruchu, Aleksander Janowski: *Poznaj swój kraj, żebyś go mógł gorąco ukochać*¹⁴.

Poznaniu służyły przede wszystkim wycieczki, badania terenowe, a także systematyczne penetracje najciekawszych terenów etnograficznych i organizowane później wielkie wystawy etnograficzne.

W roku 1910 działacze Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego zainicjowali prace przy Ogólnokrajowej Wystawie Polskiego Zdobnictwa Ludowego. Wystawę tę otwarto w „Zachęcie” na początku 1911 r. W ciągu jednego miesiąca, przeznaczonego na jej ekspozycję, odwiedziło ją 25 tysięcy osób, co było wówczas osiągnięciem niespotykanym¹⁵. Wielkie to przedsięwzięcie przygotowała nowo powołana Komisja Etnograficzna. Jej główne cele sformułowano bardzo wszechstronnie. Do zadań Komisji należało między innymi:

- zbieranie okazów etnograficznych;

¹⁰ A. Czarnowski, *Widokówki Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, „Ziemia” 1979, s. 209.

¹¹ „Ziemia” 1914, nr 5, ss. 269–270.

¹² F. Midura, *Spoleczna opieka...*, dz. cyt., s. 250.

¹³ L. Turowski, *Mieczysław Orłowicz – nauczyciel turystyki i krajoznawstwa*, Warszawa (bez daty), s. 20.

¹⁴ Por.: F. Midura, *Muzea regionalno-krajoznawcze Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego i Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego*, „Studia i Materiały” t. VIII, Warszawa 1995, ss. 177–189.

¹⁵ „Ziemia” 1911, nr 2, s. 174.

- tworzenie zbiorów muzealnych;
- prowadzenie poszukiwań i badań.

Podstawowym celem Komisji miało być opracowanie siłami członków Towarzystwa poszczególnych działów etnografii krajowej.

Rok 1911 przyniósł kolejną ciekawą wystawę, którą zainicjowała Komisja Fotograficzna. Wystawa zatytułowana „Krajobraz Polski” została zaprezentowana w roku następnym. Pokazanych zostało kilkaset fotografii, a ekspozycja spotkała się z dużym zainteresowaniem widzów¹⁶. Szeroko zakrojoną działalność prowadziła coraz liczniejsza grupa członków.

Bogaty program oraz energiczna działalność Zarządu znalazły bowiem uznanie w społeczeństwie. Zaledwie po kilku latach działalności w 1913 r. obejmowała ogółem 5 722 osoby, w tym w samej Warszawie było 2 349 członków.¹⁷ Liczba oddziałów terenowych wynosiła 30, a każdy z nich – jak napisał w sprawozdaniu z dziesięcioletniej działalności Aleksander Janowski – *stanowił placówkę pracy kulturalno-oświatowej*. W 1913 r. Towarzystwo, obok gromadzenia zbiorów i prezentowania wystaw, zorganizowało 167 odczytów dla 10 822 słuchaczy. Działalność naukową i popularyzatorską prowadziły specjalistyczne komisje. Komisja Fizjograficzna realizowała badania na [...] *Polesiu, Pobrzeżu Bałtyckim, Żmudzi, Inflantach, Podhalu i innych terenach Rzeczypospolitej*. Wyniki badań drukowane były w słynnym „Pamiętniku Fizjograficznym”, organie Towarzystwa redagowanym przez prof. K. Stołyhwę.

Cele Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego ogniskowały się wokół poszukiwania i zbierania wiadomości na tematy związane z: historią, przyrodą, geografiją, antropologią, etnografią i sztuką. Ogólnie należy stwierdzić, że były to:

1. Dążenie do gruntownego poznania kraju, a przede wszystkim jego najcenniejszych walorów.
2. Popularyzowanie informacji o krajobrazie, przyrodzie, sztuce i kulturze.
3. Wycieczki, odczyty, wystawy, gromadzenie zbiorów poprzez muzea i pracownie naukowe jako formy i metody popularyzacji.

Dla naszych rozważań najważniejsze stwierdzenie brzmi następująco: *PTK rozciąga opiekę nad pamiątkami historycznymi i osobliwościami przyrody*. Jest to więc nowoczesnie, jak na owe czasy, rozumiana opieka nad zabytkami nie tylko historycznymi, ale również przyrodniczymi.

W tym okresie w czasopiśmie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego „Ziemia” zaczęły się ukazywać opisy zbiorów muzealnych i pojedynczych zabytków, jako szkice i przyczynki pod ogólnym tytułem: „Dwory, zamki i pałace”¹⁸, a dział ilustracji miał zawierać: [...] *możliwie piękne i typowe nasze krajobrazy, zabytki i typy ludowe*. Do dziś opracowania te stanowią podstawowe źródło wiedzy dla badacza kultury ludu polskiego.

¹⁶ Tamże, s. 156.

¹⁷ O szerokim oddziaływaniu Towarzystwa na społeczeństwo świadczy fakt, że w wycieczkach brało udział kilkadziesiąt tysięcy osób w ciągu roku; por.: W. Skowron, *Miejsce nauki w procesie budowania zorganizowanego ruchu krajoznawczego w Kongresówce. Polskie Towarzystwo Krajoznawcze 1906–1916*, „Ziemia’02”, s. 15.

¹⁸ Do 1914 r. w cyklu tym omówiono 57 zespołów zabytkowych, znalazły się w nim także informacje dotyczące stanu zachowania niektórych obiektów.

Ten zakres działalności naukowej związany w znacznym stopniu z ideą ochrony zabytków przyrody i kultury pozbawiony jest jednostronnego podkreślenia własnych zasług. Ponadto umiejętnie dostrzeżono potrzebę nawiązania do tradycji naukowej podejmowanej na obszarach ziem polskich niezależnie od tego, kto był ich autorem: Polacy, Niemcy czy badacze z innych krajów. Zobiektywowany stosunek do dziedzictwa stanowił ważną cechę licznych publikacji ukazujących się w wydawnictwach Towarzystwa.

W latach 1906–1914 Polskie Towarzystwo Krajoznawcze stworzyło program opieki nad zabytkami, w którym do najważniejszych osiągnięć należy zaliczyć:

- tworzenie oddziałów PTK we wszystkich trzech zaborach, co przyczyniło się do rozbudzania świadomości narodowej Polaków;
- uświadamianie szerokim kręgom społecznym konieczności gromadzenia zbiorów muzealnych o charakterze narodowym i regionalnym;
- popularyzację w społeczeństwie znajomości kraju ojczystego, w tym piękna krajobrazu, przyrody i zabytków, dzięki licznym wycieczkom gromadzącym rocznie kilkadziesiąt tysięcy osób;
- utworzenie dwudziestu muzeów, z których większość rozwija działalność do chwili obecnej;
- zwracanie uwagi na potrzebę ochrony zabytków i przyrody poprzez muzea, wystawy i wydawnictwa Towarzystwa;
- uratowanie wiele tysięcy zabytków stanowiących cenne kolekcje regionalne;
- wypracowanie zasad tworzenia i działalności muzeów krajoznawczych, które przez kilkadziesiąt lat były wzorem dla organizacji placówek muzealnych.

Osiągnięcia z lat 1906–1914 zostały umocnione w okresie międzywojennym, a Polskie Towarzystwo Krajoznawcze stało się jedną z najważniejszych organizacji podejmujących opiekę nad zabytkami ruchomymi.

Najważniejszym wnioskiem, który nasuwa się z podsumowania tego okresu działalności jest dążenie Towarzystwa do uczuciowego związania polskiego społeczeństwa z ziemią (a pismo pod tym samym tytułem było symbolem i treścią tego procesu) z jego przeszłością historyczną, kulturową i społeczną. W tym patriotycznym programie krajoznawczym tworzenie muzeów i opieka nad zabytkami stanowiły jeden z podstawowych składników.

Lata 1906–1914 to pionierski okres działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, który oznaczał [...] *«budowanie Polski» wbrew zaborczej rzeczywistości, owocuje to do dzisiaj: wszystko, czym współcześnie zajmujemy się prowadząc prace krajoznawcze tkwi korzeniami w tamym pionierskim okresie PTK*¹⁹.

Działalność Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w okresie zaborów, ściśle współpracującego z Towarzystwem Opieki nad Zabytkami Przeszłości, przyczyniła się do tego, że sprawowana była opieka nad częścią zbiorów narodowych, które pozbawione były ochrony ze strony państwa. W pracy tej zdobyła doświadczenie fachowa kadra, która po 1948 r. podjęła pracę w muzeach i w urzędach konserwatorskich.

¹⁹ E. Wieczorek, *Krajoznawstwo nauką w służbie badania przestrzeni Górnego Śląska*, „Ziemia'02”, s. 46.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości zmieniły się formy i sposoby działania Towarzystwa w opiece nad zabytkami. Postanowiono między innymi zainteresować tą problematyką młodzież.

Wybitny działacz Towarzystwa, prof. Ludomir Sawicki, na początku lat dwudziestych XX w. przedstawił Leopoldowi Węgrzynowiczowi ideę utworzenia sekcji kół krajoznawczych młodzieży szkolnej. Znakomity pedagog i członek Towarzystwa Przyjaciół Muzeum Etnograficznego w Krakowie już w 1920 r. zorganizował pierwsze koła i powołał dla rozwijania tego ruchu specjalne pismo dla młodzieży.²⁰ Od roku 1927 Komisja Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej działała przy Radzie Głównej PTK. Młodzież aktywnie uczestniczyła w akcjach [...] *ochrony przyrody i zabytków, w ramach tworzonej sieci społecznych jej opiekunów*²¹. W okresie międzywojennym Komisja Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej organizowała obozy o charakterze badawczym, w czasie których zbierano zabytki kultury ludowej, stare fotografie oraz wszelkie materiały przydatne do opisów miejscowości²². W 1930 r. działały 153 koła rozsiane po całej Polsce, które przygotowały własne wystawy, między innymi w Krakowie, w Wilnie i w Poznaniu.

Polskie Towarzystwo Krajoznawcze podejmowało inicjatywę odbudowy niektórych szczególnie cennych zabytków, na przykład w 1929 r. słynnej kolegiaty w Tumie pod Łęczycą, a w roku następnym zamku w Łęczycy, gdzie prace prowadzone były przez wiele lat²³. Dzięki staraniom Oddziału PTK w Łęczycy zamek został odbudowany. Podobnych inicjatyw było dziesiątki, jednak największym osiągnięciem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w tej dziedzinie było gromadzenie zabytkowych kolekcji i organizowanie muzeów regionalnych.

Od 1929 r. do Rady Głównej PTK wybrani zostali wybitni znawcy problematyki dziedzictwa kulturowego: konserwator zabytków Jerzy Romer i profesor archeologii Włodzimierz Antoniewicz. Aktywnymi członkami Towarzystwa było także wielu innych znawców tej problematyki, jak: Stanisław Lorentz, Ksawery Piwocki, Adam Chętnik, Edmund Massalski, Stanisław Noakowski, Seweryn Udziela, Tadeusz Seweryn.

Działalność PTK dotycząca opieki nad zabytkami, jak i znakomita kadra, która podejmowała się jej realizacji, przyczyniło się do tego, że dzięki Towarzystwu stworzone zostały podstawy programu opieki nad zabytkami w Polsce.

²⁰ Pierwsze dwa numery tego pisma nosiły nazwę „Miesięcznik Krajoznawczy dla Młodzieży”. Następne wychodzące przez wiele lat, ukazywały się pod tytułem „Orli Lot” (A. Czarnowski, *80 lat zorganizowanego ruchu krajoznawczego młodzieży szkolnej*, „Ziemia” 1999, PTTK, Warszawa 1999, s. 197.).

²¹ J. Gaj, *Zarys historii turystyki w Polsce*, Warszawa 2003, s. 81, Wyższa Szkoła Ekonomiczna.

²² „Ziemia” 1978, s. 200.

²³ J. Rębalska, *Działalność Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Łęczycy w latach 1924–1950*, „Ziemia”, ss. 213–214.

- Antoniewicz W., *Muzea krajoznawcze w Polsce*, „Ziemia” 1972.
- Czarnowski A., *Od starożytności do kolekcjonerów-krajoznawców*, „Ziemia'03”, Warszawa 2003.
- Dziedzictwo a turystyka*, pod red. naukową J. Purchli, Kraków 1999.
- Frycz J., *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795–1918*, Warszawa 1975.
- Giesztor A., *O dziedzictwie kultury*, Warszawa 2000.
- Karczewski A., *Problemy i zagadnienia opieki nad zabytkami w Polsce*, cz. 1–2, Kraków 1947.
- Kulwiec K., *Osobliwości i zabytki przyrody oraz ich ochrona*, Warszawa 1919.
- Midura F., *Idea ochrony zabytków w działalności PTK i PTTK*, „Ziemia” 1982.
- Midura F., *Spoleczna opieka nad zabytkami na ziemiach polskich do 1918 roku*, Warszawa 2004.
- Ochrona zabytków w działalności TT, PTT, PTK i PTTK*, Kraków – Dobczyce 1998.
- Orłowicz M., *Moje wspomnienia turystyczne*, wybór i opracowanie W. Ferens, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970.
- Przyłęcki M., *Spoleczna opieka nad zabytkami wczoraj, dziś i jutro*, „Spoleczna Opieka nad Zabytkami” t. IV, 1999.
- Szymański S., *Muzea Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego 1906–1950*, Warszawa 1999, Wydawnictwo PTTK „Kraj”.